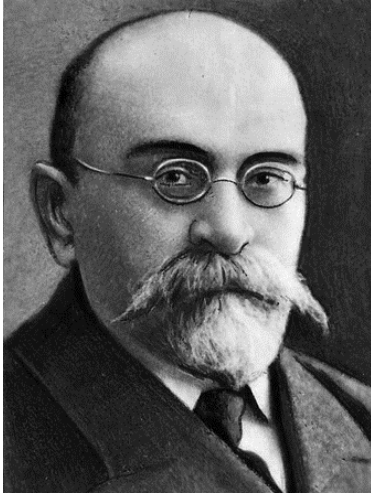

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆՅԱՆ (ԼԵՈ)

ARAKEL BABAKHANYAN (LEO)

АРАКЕЛ БАБАХАНИЯН (ЛЕО)

Գրող, գրական քննադատ, հրապարակախոս, հայ պատմագրության և մշակույթի մեծ երախտավոր, հասարակական գործիչ Լեոն՝ Առաքել Գրիգորի Բաբախանյանը, XIX դարավերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների հայ իրականության կարկառուն դեմքերից է։ Նրա կյանքի ու հայագիտական վաստակաշատ գործունեության մասին գրվել են հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, ակնարկներ։ Ստորև ծննդյան 165-ամյակի առթիվ հակիրճ ներկայացնենք իրադարձություններով լեցուն նրա կենսագործունեությունը։

Ծնվել է Արցախի կենտրոն Շուշի քաղաքում 1860 թ. ապրիլի 14-ին (ապրիլի 19-ին)։ Բազմադամ ընտանիքի նյութական ծանր վիճակը նրան հնարավորություն չի տվել ստանալ հիմնավոր կրթություն։ Թեմական և քաղաքային դպրոցներն ավարտելուց հետո Առաքելը զբաղվում է ինքնագարգացմամբ, հետևողական ու համառ աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերում խոր գիտելիքներ։ Այս առումով Ավետիք Իսահակյանը նկատել է. «Անսպառ եռանդի տեր և չափազանց աշխատունակ՝ նվիրվեց ինքնակրթության և իրենից շինեց-կերտեց գրական այն ուժը, որ երկար տարիներ եղավ տիրապետող դեմքերից մեկը կովկասահայ հասարակության մտավոր կյանքի մեջ» (Իսահակյան Ավ. 2020, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով։ Հատոր տասնմեկերորդ։ Հուշեր, հոդվածներ գրականության և արվեստի մասին, դասախոսություններ, ելույթներ, Երևան, 19)։

1879 թ. Առաքելը գնում է Բաքու՝ աշխատանք գտնելու։ «Այնտեղ երկար ժամանակ պարապ է մնում և վատ ապրուստի պատճառով թոքերի բորբոքում ստանում։ Բաքվում անցկացրած օրերը Առաքելը նկարագրել է իր «Պանդուխտ» վերնագրով վիպակի մեջ, – գրում է կենսագիր Լ. Բաբայանը։ –...«Պանդուխտ» վիպակի տակ Առաքելը առաջին անգամ ստորագրում է «Լեո» կեղծանունը։ Հայտնի է, որ Առաքելն այդ կեղծանունը վերցրել է գերմանացի գրող Ֆրիդրիխ Շպիլիագենի (1829–1911) "In Reihund Glied" (1866, ռուսերեն հրատարակվել է «Один в поле не воин» վերնագրով) վեպի գլխավոր հերոս Լեոյից, որը, նպատակ ունենալով վերափոխել հասարակական կյանքն ու հասնել ազատության, արդարության և հավասարության, դրանք իրագործելու համար մտերմանում է թագավորի ու նրա արքունիքի հետ և խճճվելով սեփական ցանցում՝ ի վերջո սպանվում անհեթեթ մենամարտում՝ դառնալով պալատական խարդավանքի զոհ (տե՛ս Իսահակյան Ավ. 2020, 520), որը նրա ամբողջ գրական գործունեության ժամանակ... մնում է իբրև գլխավոր կեղծանուն»

(Բաբայեան Լ. 1908, Լէօ (Առաքել Բաբայանյան): Կենսագրական-գրական ակնարկ նրա 25-ամեայ յօբելեանի առթիւ, Թիֆլիզ, էջ 9):

Բաքվում աշխատանք չգտնելով՝ Լեոն 1879 թ. վերադառնում է Շուշի և գրագրի պաշտոն վարում քաղաքային նոտարի մոտ, 1881–1893 թվականներին էլ աշխատում է նախ տեղի հեռագրատանը որպես հեռագրիչ, այնուհետև՝ Մահտեսի Հակոբյանցների տպարանում՝ որպես սրբագրիչ, ավելի ուշ գործուն մասնակցություն ունենում Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշի մասնաճյուղի աշխատանքներին, մի կարճ ժամանակ լինում է դրա գրադարան-ընթերցարանի տնօրենը, ապա՝ Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի հոգաբարձության անդամ (տե՛ս Պետոյան Ս. 2021, Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը (1877–1905), Բանբեր հայագիտություն, N 2, 111, Պետոյան Ս. 2019, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 77, Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիս, 449–450):

1893 թ. Լեոն փոխադրվում է Բաքու, որտեղ աշխատում է «Արոր» տպարանում՝ որպես կառավարիչ: 1895 թ. նա մշտական աշխատանքի է հրավիրվում Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ» թերթում (ի դեպ, թերթին սկսել է թղթակցել 1882 թվականից) և մինչև 1906 թ. լինում խմբագրության քարտուղարն ու առաքիչը՝ ծավալելով գրական բազմաբեղուն գործունեություն:

1906–1907 թթ. Լեոն հայոց պատմություն և գրականություն է դասավանդում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, միաժամանակ ճեմարանի ու վանքի գրադարաններում ուսումնասիրում է արխիվային հարուստ նյութեր: Ճեմարանում «անաստվածություն» մտցնելու մեղադրանքով՝ ազատվում է աշխատանքից և տեղափոխվում Թիֆլիս: Հայտնի է, որ Լեոն առողջական լուրջ խնդիրներ է ունեցել: 1906 թ. ամռանը բուժվում է Էսենտուկիում: 1908 թ. մայիսին Թիֆլիսում նշվում է նրա գրական գործունեության 25-ամյա (30-ամյա) հոբելյանը: «Իմ հիվանդությունը սաստկացել էր մինչ այն աստիճան, որ վտանգ էր սպառնում կյանքիս, – հուշերում գրում է Լեոն: – Հոբելյանական տոնակատարության միջոցով հայ հասարակությունն ինձ միջոց էր տալիս ավելի լուրջ ուշադրություն դարձնելու բժշկությանս վրա և նույն տարվա ամառը... ուղևորվեցի Եվրոպա» (Լեո 1925, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ. Հայոց հարց. – Հայ հեղափոխական դաշնակցություն. – Համաշխարհային պատրազմ, Հեղափոխություն, Թիֆլիս, 215): Լինում է Վիեննայում, Վենետիկում, Ս. Ղազարում, Փարիզում ու Ժնևում: Ժնևում դոկտոր Ռուփի հիվանդանոցում ենթարկվում է ծանր, բայց բարեհաջող վիրահատության: Դեկտեմբերին վերադառնում է Թիֆլիս:

1909 թ. աշնան վերջերին՝ «Ավ. Իսահակյանի նշանադրության գիշերը», տեղի տալով համառ խնդրանքների՝ հանձն է առնում «Հորիզոն» թերթի խմբագրի պաշտոնը: Իր մտերիմների՝ Ղազարոս Աղայանի և Հովհաննես Թումանյանի հետ որոշում են թերթը դարձնել հայ գրողների օրգան: Դեկտեմբերի սկզբին լույս է տեսնում «Հորիզոն»-ի համարը՝ Լեոյի խմբագրականով, որում հայտարարվում էր, որ թերթը ոչ մի կուսակցության չի պատկանում:

1914 թ. սկզբին՝ շուրջ 5 ամիս, Լեոն ապրում է Երևանում, ավարտում է տեղի թեմական դպրոցի մասին շարադրած պատմությունը, ապա վերադառնում Թիֆլիս, աշխատանքը հանձնում տպարան և ընտանիքով հանգստի մեկնում Դիլիջան:

1918 թ. փետրվարին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը Լեոյին նշանակում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Թուրքիայի միջև Տրապիզոնում կայանալիք բանակցություններում հայ պատվիրակների խորհրդական՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ տեղեկություններ տալու համար: Իր հուշերում նա հետաքրքիր դիտարկումներ ունի բանակցությունների ընթացքի, պատվիրակությունների անդամների հետ հանդիպումների մասին: Հատկապես հիշատակելի են «Մուսավաթի» հիմնադիր ու հայտնի պանթյուրքիստ Ռասուլ Ջադեի և Խալիլ-բեկ Խասամետդովի հետ ունեցած զրույցները պանթյուրքիզմի նպատակների ու հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին (Լեո 1925, 375–376):

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Թիֆլիսում կազմակերպվում են մի շարք հայրենակցական միություններ, այդ թվում՝ 1918 թ. սկզբին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի: Վերջինիս նախագահ է ընտրվում Լեոն. լայնածավալ աշխատանք է տարվում Ղարաբաղի հարցը «Ժողովուրդների կամքով և ցանկությամբ» լուծելու համար (Լեո 1925, 423, 425): Հայտնի իրողություն է, որ Լեոն մշտապես գտնվել է նյութական ծանր վիճակում: 1920 թ. սկզբին նրա դրությունը «հուսահատեցնելու չափ վատացավ»: Այդ շրջանում Դավիթ Անանունին գրած նամակներից մեկում կարդում ենք. «Ծախելով ինչ որ կարելի էր ծախել՝ մի կտոր հացի դառն ու կրակ հարցից գոնե մասամբ թեթևանալու համար... աշխատում եմ գրաստի չափ և դարձյալ քաղց հագեցնել չեմ կարողանում» (Գրիգորյան Հ., Մխոյան Հ. 2020, Դավիթ Անանունի և Լեոյի նամակագրությունից, Պատմություն և մշակույթ, N 1, 271–272): Տեսնելով, որ «առանց որևէ կուսակցության անդամ լինելու չէ կարելի, ինչպես ասում են, երթ ցույց տալ որևէ տեղ»՝ դառնում է Հայ Ժողովրդական կուսակցության անդամ (նկատենք, որ ընդունված է, թե Լեոն չի եղել որևէ կուսակցության անդամ) և ստանձնում «Մշակ» լրագրի խմբագրի պաշտոնը (Լեո 1925, 435):

Ի դեպ, հաշվի առնելով Լեոյի հիվանդ վիճակն ու սոցիալական ծանր դրությունը՝ Հայաստանի հանրային կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանը դիմում է Նախարարների խորհրդին՝ 1919 թ. օգոստոսից նրան պետական թոշակ նշանակելու համար, իսկ կառավարությունը գնում է նրա «Հայոց պատմություն» աշխատության առաջին հատորի 500 օրինակ, որը պետք է բաժանվեր դպրոցներին (Վարդանյան Գ. 2003, Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Երևան, 133):

1919 թ. ապրիլի 19-ին լրանում է Լեոյի ծննդյան 60-ամյակը: Այդ առթիվ Դ. Անանունը հարգանքի խոսք է գրել՝ «Վարից վեր» վերնագրով, որում հակիրճ, սեղմ տողերով, բայց բովանդակալից բնութագրում է վաստակաշատ հայագետի անձն ու գործը: Մեջբերենք գիտական շրջանառության մեջ դրվող այդ հոդվածն ամբողջությամբ.

«Ապրիլի 19-ին լրացավ Լեոյի ծննդեան 60-ամեակը:

Այդ անունը պայծառ մղումներ է հաղորդում բոլոր նրանց, որոնք հաւատում են աշխատանքի ստեղծագործող ու յաղթանակող ոյժին և միաժամանակ անվերապա-հորէն սիրում են հայ լեզուն ու գիրքը:

Աշխատանքը ընտրելով իրան նեցուկ և առաջնորդ՝ Լեոն վարից բարձրացավ վեր: Լինելով հասարակ ծնողների զաւակ, ստանալով անբաւարար կրթութիւն՝ նա քնատուր ծիրքի և աշխատանքի շնորհիւ նաճեց գրական մեծութեան համբաւ, հաւասարապէս տաղանդ ցուցահանելով վիպասանութեան, հրապարակախօսութեան

ու պատմագրության մէջ: Հայ գրականութեան ասպարէզում նա մի գլուխ է, որի առջև չի կարելի չխոնարհել և որին անգիտանալ՝ կնշանակէ բաց-ճակատ թշնամի լինել այդ գրականութեան: Լէօն բեղուն գրիչ է, զարմանալիօրէն զբաղեցնող և բազմերանգ: Նա զինաբաղխութիւնից խուսափող չէ և շնորհիւ իր մարտական խառնածքի վաստակել է բազմաթիւ ընթերցող-մտերիմներ, բայց և ընթերցող-թշնամիներ: Պայքարի մէջ չամիչ չեն բաժանում: Պայքարող Լէօն յաճախ մեղանչել է հակառակորդների արժանիքների հանդէպ և փոխադարձաբար հարածներ ստացել: Այսօր, նրա 60-ամեակին իսկ, չեն լռել դեռևս հին օրերին յարուցած կիրքն ու աղմուկը: Սակայն Լէօն կարող է չթերել իր գլուխը քինախնդիր լեզուների առաջ: Թող նա յիշէ այն երևոյթը, որ միայն պտղատու ծառի վրայ են նետում քար ու փայտ:

Լէօի գործերի վրայ մենք կանգ չենք առնում: Դա դժարին աշխատանք է և այս էջերը նեղ են դրա համար: Կամենում ենք միայն նկատել, որ մեր պատմաբանը իր փոքր ու ստար գործերի մէջ ձեռքին պահել է մի ջահ - *ինքնաճանաչութեան ջահը*: Մենք, որ զուրկ էինք պետական-քաղաքական անկախութեան բարենմասնութիւնից՝ հոգևոր գանձերով պիտի ապահովէինք մեր նկարագրի ինքնութիւնը: Ինքնաճանաչ լինել - ասել է ոսնահարել դիմագրկութիւնը և առնականօրէն կարգ ու պատիւ պահանջել ազգերի շարքում: Ինքնաճանաչութեան ջահակիր՝ Լէօն այն մարտիկներից մէկն է, որ նաճել է յարգանք ու հայրենիք հայ ժողովրդի համար:

Ուրախ ծերութիւն ենք մաղթում Լէօին և նոր եռանդ նրա բեղուն գրչին:

Ողջ լե՛ր, սիրելի պատմաբան» (տե՛ս Հայաստանի կոոպերացիա 1920, Երևան, N 8, ապրիլի 30, 261-262, Մշակ (Թիֆլիս), 09.V.1920):

Հավելենք նաև, որ Հայաստանի գրական ընկերությունն էլ մեծ շուքով նշել է այդ հոբելյանը (տե՛ս Հառաջ, Երևան, 22.IV.1920):

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Լեօն ակտիվ մասնակցություն է ունենում Հովի. Թումանյանի նախագահությամբ Թիֆլիսում վերակենդանացող «Հայ գրողների ընկերության», ապա՝ «Հայարտան» աշխատանքներին:

Նշանավոր հայագետը կյանքի ընթացքում՝ չնայած նյութական դժվարություններին, ժողովել է հայերեն և օտար լեզուներով մեծարժեք գրականություն, և հարկ է անդրադառնալ այդ հավաքածոյի ճակատագրին:

1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի Հայկոոպի՝ Թիֆլիսի բաժանմունքի միջոցով Երևանում գործող Հանրային գրադարանի համար ուղարկվել են «Լեոյից գնված գրքերը՝ 246-258» միավոր: Նաև՝ «1933 թ.-ի օգոստոսի 1-ին Հանրային գրադարանի դիրեկտոր Ա. Մարտիկյանը ՀՍԽՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից գործուղվում է Թիֆլիս և տեղում կազմակերպում Լեոյի գրադարանի ցուցակագրումը (աշխատանքները կատարում են Լեոյի տղան՝ Գրիշա Բաբախանյանը և գրադարանավարուհի Մակեդոնսկայան): Գրադարանի գրքերը, ըստ լեզուների, եղել են՝ 2422 միավոր հայերեն, 7422 միավոր ռուսերեն, 525 միավոր ֆրանսերեն և եվրոպական այլ լեզուներով, 348 միավոր պարբերականներ (ամսագրեր՝ 42 համալիր, մյուսները՝ թերթեր):

Լեոյի գրադարանը Երևան է փոխադրվել 1940 թ. սեպտեմբերին» (Աղայան Թ., Եգանյան Ժ. 1979, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի գրքային ունեցվածքի զարգացման հեռանկարները, Երևան, 21-22):

Սովետական Հայաստանի կառավարության հրավերով Լեոն 1924 թ. մշտական բնակություն է հաստատում Երևանում և մինչև կյանքի վերջը հայագիտական տարբեր առարկաներ դասավանդում Պետական համալսարանում: 1925 թվականից պրոֆեսոր էր, նաև՝ ՀՍՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ:

Լեոն մահացել է Երևանում 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին:

Չծավալվելով նկատենք՝ ավելի քան կես դար տաղանդավոր գիտնականը աշխատակցել է հայ պարբերական մամուլին, տպագրել է մի քանի հարյուր քննադատական հոդվածներ, վիպակներ, գրականագիտական ու պատմագիտական կոթողային աշխատություններ: Իր կյանքի առաջին շրջանում՝ 1880–1900 թթ., հանդես է եկել իբրև հրապարակախոս, գրող ու գրականագետ, իսկ 1900–1930 թթ. զբաղվել է հիմնականում պատմության հարցերով: Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները նրա մասին ասում էին. «Լեոն ոչ թե գրող է, այլ գրական հիմնարկություն» (Լեո 1959, Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 3: Ի դեպ, Լեոյի երկերի ժողովածուն սկզբնապես նախատեսված է եղել հրատարակել 10 հատորով, սակայն տպագրվել է 9 հատոր՝ 1966–1989 թվականներին):

Ապրելով պատմական տարբեր դարաշրջաններում՝ Լեոն ունեցել է բարդ ու հակասական աշխարհայացք, որը դրսևորվել է հատկապես նրա գործունեության վերջին փուլում (Լեոյի կյանքի ու ստեղծագործական վիթխարի ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս Օհանյան Ա.Կ. 1969, Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, Երևան, Հայ նոր գրականության պատմություն 1972, հ. 4, Երևան, 345–373, Սարուխանյան Ն.Բ. 1998, Լեոն և Հայկական հարցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 43–54, Սարուխանյան Ն.Բ. 2010, Հայ պատմագիտության ուրույն դեմքը (Լեոյի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 377–391, Խառատյան Ա. 2011, Լեոն՝ հայ մամուլի պատմաբան, Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, N 12, 162–178, Վարդանյան Վ.Մ. 2012, Լեոյի պատմահայեցողության շուրջ (հին և միջնադարյան ժամանակաշրջանների), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2–3, 3–13, Հայոց պատմություն 2015, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գր. II (1901–1918 թթ., Հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX և XX դ. սկզբին), Երևան, 175–176, Սարուխանյան Ն. 2017, Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.), Բանբեր հայագիտության, N 3, 111–125 և այլն):

Անուշավան Չաքարյան
Anushavan Zakaryan
Анушаван Закарян

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

anushavan.zakaryan@arts.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-310